

A MAGYAR KATOLIKUS EGYHÁZ ÉS A „FASIZMUS”

I. Amikor a címben jelölt tényezők viszonyát próbáljuk a történettudomány módszereivel leírni, szükséges mindkettőt pontosabban meghatározni illetve részletezni, hogy megpróbáljuk elkerülni vagy legalább minimálisra csökkenteni a sommás véleményalkotásból fakadó tévedések lehetőségét. Amikor a „katolikus egyházzal” beszélünk, nemcsak a püspöki kar, vagy a meghatározó főpapok megnyilatkozásait, hivatalos állásfoglalásait kell elemezni (jóllehet, azok súlya miatt ez kiemelten fontos), hanem legalább három tényezőre figyelünk: a főpapság mellett az alsópapság, valamint a katolikus világiak (névleges és tényleges hívők) reakcióira. E csoportok érthetően szoros kapcsolatban álltak egymással, mégis a politikai kihívásokra (egyes politikai pártok, köztük a szélsőjobboldal megnyilvánulásaira) adott reakcióik akár eltérő irányúak és súlyúak is lehettek. A címben is indokolt továbbá a „fasizmus” idézőjelbe tétele. Hiszen nem egyszerűsíthetjük le a katolicizmus reakcióinak elemzését a német vagy olasz fasizmusra adott válaszelemek feltérképezésére, célszerűbb általában a szélsőjobboldalhoz való viszony feltárása, hiszen utóbbi számos eltérő szervezetet, irányzatot is magába foglalt, nem is beszélve utóbbiak nemzeti sajátosságairól. Fontos továbbá, hogy a katolikus személyek és intézmények szélsőjobboldallal, fasizmussal kapcsolatos reakciói egyáltalán nem függetlenek a katolicizmusnak a közélet egészéhez (az adott állam politikai rendszeréhez, alkotmányos berendezkedéséhez, többi pártjához stb.) való viszonyától. Legalább ennyire lényeges továbbá a periodizálás. Az 1920–1945 közötti időszak ugyanis több, szempontunkból jól elkülöníthető periódusra tagolható, amelyben a szélsőjobboldal és a katolikus egyház társadalmi-politikai szerepvállalása egyaránt eltérő jellemzőkkel írható le. Meggyőződésünk, hogy e részelemek pontos megrajzolása elengedhetetlenül fontos, előadásunkat így nem a teljesség, hanem a későbbi összegzéseket előkészítő, elősegítő tézisek megfogalmazásának igényével készítettük, a konkrét történelmi példákat inkább az illusztráció igényével ruháztuk fel.

A két világháború közötti katolikus egyház történetéről, a vészkorszakhoz való viszonyáról számos tanulmány, feldolgozás készült már. Ezekkel kapcsolatosan tehetünk néhány összegző megállapítást. Magyarországon az 1950–1970-es években gyakori volt a korszak egészének „fasizmusként” való megbélyegzése, amelyet kiegészített a katolikus egyháznak általában negatív minősítése, a szélsőjobboldallal való „szövetséget” hangsúlyozó elemek előtérbe helyezése. Az utóbbi évtizedek történetírásából már mindez eltűnt, felerősödött viszont – kizárólagos azonban távolról sem lett – az apologetikus megközelítés, amely a katolikus egyház fasizmussal szembeni ellenállásához kapcsolódó eseményeket állít a középpontba. Ennél azonban jóval bonyolultabb viszonyrendszerről van szó. Például nagyon gyakori, hogy az apologetikus megközelítések szinte kizárólag a katolikusok zsidómentésben való részvételét hangsúlyozzák, kihegyezve mindezt az 1944 márciusa, vagyis az ország német megszállása

után történetekre. Nyilvánvaló, hogy a zsidósághoz való viszony a katolicizmus és a szélsőjobboldal közötti kapcsolatok megragadására leginkább alkalmas elem – azonban távolról sem az egyetlen vagy kizárólagos momentum. Általában elmondható az is, hogy az elemzések többnyire azt állítják a középpontba, hogyan vélekedtek katolikus egyháziak a fasizmusról és a szélsőjobboldalról, érdemes azonban a kérdést fordítva is feltenni: hogyan viszonyultak a szélsőséges politikai pártok a katolicizmushoz.

Meggyőződésünk szerint e komplex viszonyrendszert több történelmi periódusban érdemes vizsgálni: e szempontból – a Horthy-rendszer általános jellemzésén túl – az 1920-as évek elejétől húzható egy időszak az 1930-as évek első feléig (a nácizmus németországi hatalomra jutásáig); majd a harmincas évek végéig (a jobbratolódás, a szélsőjobboldal megerősödése időszakáig). Ezt követően újabb szakaszt jelentenek a második világháború éveit az ország német megszállásáig; az 1944-es évet pedig egy újabb korszakhatár tagolja: a Horthy-rendszer 1944. októberi bukása, a nyilasok hatalomra kerülése, vagyis az egyház és a diktatúra viszonya.

II. Mindenekelőtt a Horthy-rendszer általános jellegéből kell kiindulni. A Horthy-korszakban Magyarország olyan tekintélyuralmi rendszerként írható le, amelyben működött a többpárti parlament, az annak felelős kormány. Ugyanakkor nem voltak demokratikusak a választójogi szabályok, az államhatalmi szervek pedig a mindenkor konzervatív kormánypárt szolgálatában álltak. A változó nevű kormánypárt 1922-től a korszak végéig nyomasztó parlamenti többséggel rendelkezett, lényegében megváltozhatatlanná tette a fennálló rendszert. A két világháború közötti Magyarországot alapvetően meghatározta az első világháború elvesztése, ennek következtében az ország területe és népessége jelentős részének a környező országokhoz való kerülése, a kisállami pozíció. (Kísértette továbbá az 1918-as polgári demokratikus köztársaság, valamint az 1919-es kommunista diktatúra emléke.) A rendszer hivatalos ideológiával is rendelkezett, mely a „keresztény nemzeti” eszmerendszer nevet kapta. Az ideológia első megfogalmazói abból indultak ki, hogy az 1918 előtti liberális törvényhozás felelős a magyarság „lelki egységének” meggyengüléséért, amelyet pedig csak a kereszténység biztosíthat. Így 1920 után az állam és az egyház összefonódva működött, a rendszer egésze „keresztény” jelleget öltött, ami nem jelentett mást, mint teljes érdekazonosság feltételezését a történelmi keresztény (római és görög katolikus, református, evangélikus) egyházak illetve a magyar állam között. A hatalomhoz való viszony szempontjából így nem beszélhetünk lényegi különbségről a katolikusok és a protestánsok között, bár a rendszer igazi privilegizáltja a katolikus egyház lett. Utóbbi számos társadalmi kiváltságot, nagybirtokai jövedelme mellett az állam sokoldalú támogatását élvezte. Cserében a katolikus egyház a rendszer fontos ideológiai támaszává vált. A vallásosság, az egyházak jelenléte a társadalom és a közélet egészét áthatotta, mely különösen a katolikus egyházat jellemezte.

III. A „keresztény nemzeti” ideológiának 1919–1922 között két kiemelkedő egyházi személy, Bangha Béla jezsuita és – különösen – Prohászka Ottokár püspök voltak a kezdeményezői. Prohászka a kereszténységhez való totális visszatérés programját, az állam életének keresztény valláserkölcsei alapra helyezését követelte. Mindebben markáns szerepet szánt az antiszemitizmusnak, ami alatt a keresztény magyarság „önvédelmét”, az asszimiláció képtelenségét, a zsidóság társadalmi pozícióinak vissza-

szorítását értette. Fontos, hogy már az 1920-as évekre igaz: a rendszert megtestesítő kormánypárt, és szélsőjobboldali ellenzéke (elsősorban az ún. „fajvédők”) egyaránt kereszténynek tekintették önmagukat, és egyaránt szorgalmazták a keresztény egyházak pozícióinak az erősítését. A katolikus egyház számos képviselője már ekkor szimpatizált a szélsőjobboldallal, kevésnek, elégtelennek érezte a rendszer addigi „kereszténységét”. Jóllehet, 1920-ban az országgyűlés törvényt alkotott a zsidók egyetemi felvételének korlátozásáról, a „fajvédők” később kevésnek érezték a gazdasági, szociális és további „nemzetvédelmi” törvényeket, melyek Bethlen István miniszterelnök konzervatív, stabilizációs kormányához fűződtek. Maga Prohászka is úgy érezte egy alkalommal, hogy „keresztény kurzus” jött létre „keresztények nélkül”. A nagy hatású püspök rendkívül népszerű volt a szélsőjobboldalon, elsősorban zsidóellenessége miatt, de azért is, mert több társadalompolitikai reformot (a keresztény – vagyis „nem zsidó” – középosztály és sajtó erősítését, földreformot stb.) követelt. Aktív szerepet vállalt egyes szélsőjobboldali szervezetek (például az „Ébredő Magyarok Egyesülete”) tevékenységében. Prohászka példáját püspöktársai kevésbé követték, sőt a radikális jobboldal követelése a püspöki kar ülésein alig kerültek szóba. Prohászka eszméi és népszerűsége 1927-ben bekövetkezett halála után még inkább növekedett. Pélldáját az alsópapságból viszont sokan követték, egyes plébánosok szintén gyakran hangot adtak – politikai gyűléseken is – élesen antiszemita nézeteknek vagy a szélsőjobboldallal való szimpátiájuknak.

IV. Figyelemre méltó, hogy az 1930-as években Prohászka politikai nézeteit a mérsékelt és a szélsőséges jobboldali irányzatok egyaránt magukénak vallották. Ez – Prohászka tekintélyén, erőteljes személyiségén és politikai hagyatékának elevenségén túl – két dologra utal: Egyrészt a gazdasági világválságot követően a kormánypárt (illetve a Horthy-rendszer egésze) is jobbra tolódott, könnyebben integrálta a szélsőjobb egyes követeléseit, Prohászka egyaránt emblémája lehetett a katolikus politizálás minden irányzatának. Másrészt a katolikus egyház is nyitottabbá vált a feltörekvő szélsőjobboldali ideológiák iránt. (Prohászka „hungarizmusnak” nevezte saját eszme-rendszerét, a kifejezést a nyilas szélsőjobboldal sajátította ki az 1930-as években.)

A gazdasági világválság, majd Hitler 1933. évi hatalomra kerülése következtében Magyarországon is megerősödtek, önálló arculatúvá váltak a szélsőjobboldali (nemzetiszocialista, fasiszta, nyilaskeresztes) politikai szervezetek. Általánosságban elmondható, hogy a katolikus egyház (mind a felső, mind az alsó papság tekintetében) elutasította a fasiszmus német (náci) formáját, elsősorban az újpogányság és a keresztényellenesség miatt. A katolikusok számos vonatkozásban viszont szimpatizáltak a német nemzetiszocializmussal (vagy legalábbis tudomásul vették azt, például a kommunizmusellenességre tekintettel), a pogány faj és vér kultusz azonban alapvetően idegen maradt az egyházaktól. Mivel a Horthy-rendszer változatlanul „keresztény” ideológiai alapokon állt, sokkal inkább szimpátiára talált Magyarországon a fasiszmus olasz változata, vagy a portugál és spanyol tekintélyuralmi rendszerek – utóbbiak ugyanis nem a katolikus egyház ellen, hanem éppen azzal szövetségben építették ki politikai szisztémájukat. (A harmincas években például felerősödött a katolikus politikai párt szorgalmazása helyett a korporatív, hivatásrendi szervezetek tevékenysége.) Még azok a szélsőjobboldali szervezetek is, amelyek az ősmagyar (pogány) vallásosság szimbólumai iránt érzékenységet mutattak, inkább integrálni akarták ezeket az eleme-

ket a keresztény vallásosságba, már amennyire ez egyáltalán lehetségesnek bizonyult. A harmincas években több tucat szélsőjobboldali (nemzetiszocialista, fasiszta) párt alakult, illetve átalakult, heterogén, gyorsan változó (legtöbbször személyi ellentétektől is tagolt) pártrendszer jött létre, a szervezeteket a kormány gyakran próbálta betiltani. A legnagyobb hatású ezek közül Szálasi Ferenc tömegpárttá terebélyesedő mozgalma, a Nyilaskeresztes Párt volt.

A nyilas mozgalom illetve az ahhoz hasonló szélsőjobboldali csoportok (akadt köztük, amely nevében is hangoztatta valláserkölcsei elkötelezettségét, például az 1939 elején létrejött Keresztény Nemzeti Szocialista Front) programjai kivétel nélkül erősen hangoztatták saját keresztény elkötelezettségüket. A keresztény vallásosságot tekintették ideológiájuk alapvető jellemzőjének, ezzel ötvözték társadalmi és gazdasági célkitűzéseiket. Fontos hangsúlyozni, hogy a magyarországi szélsőjobboldal – bár értelemszerűen nem volt független az olasz és a német fasizmus példájától, egyes korszakaik hatásától – tipikusan magyarországi mozgalom, létrejöttük okai elsősorban a magyar társadalomfejlődésben és politikai intézményrendszerben keresendő. A német nemzetiszocializmussal – mint az esetleges siker legfőbb külpolitikai tényezőjével – persze próbáltak jó viszonyt ápolni. A legtöbb kelet-európai radikális jobboldali mozgalom táplálkozott valamilyen egyházi indíttatásból, Magyarország sajátosságát az ország felekezeti sokszínűsége adta. A nyilasok „kereszténysége” elsősorban politikai síkon érvényesült, ezért fontos, hogy programjuk egyformán volt vonzó illetve taszító katolikusok és protestánsok számára, programjaikban többnyire „keresztény alapú szocializmusról” beszéltek, hiszen egyformán akarták megszólítani a különböző keresztény felekezetek tagjait. A vezetőik jelentős része (a nyilas vezér, Szálasi Ferenc is) buzgó római katolikus hívők voltak.

A szélsőjobboldali pártprogramok egyházpolitikai fejezetei a történelmi keresztény egyházak államalkotó és nemzetfenntartó szerepét hangsúlyozták. A vallási és nacionalista szövegekben szinte kivétel nélkül kiemelt feladatuknak tekintették az alsópapság érdekeinek védelmét, elsősorban jövedelmük növelését, az egyházak, egyházi intézmények és a vallásgyakorlás törvényes védelmét, a vallásellenes megnyilvánulások szigorú üldözését, sőt egyesek az Apostoli Szentszékkal kötendő konkordátum kötését is kilátásba helyezték. Mindezek a programelemek (egy-két kivételtől eltekintve) a katolikus egyház számára elfogadhatóak, vagy éppen vonzóak is voltak – ezúttal is megemlítve, hogy a konzervatív kormánypárt többnyire ugyanezeket ígérte illetve biztosította az egyházaknak.

Az 1930-as évek második felében a szélsőjobboldal jelentősen előretört Magyarországon, 1939-ben a különböző radikális pártok összesen a szavazatok 25 százalékát szerezték meg és 49 képviselőt juttattak a 260 tagú alsóházba. (Közülük 29-et a Nyilaskeresztes Párt.) Az ekkor Magyar Élet Pártja nevet viselő kormánypárt ugyan még mindig 181 mandátumot szerzett, a szélsőjobb aránya azonban minden korábbit felülmúlt, a kormány pedig egyre erősödő konkurenciát látott a hasonló jelszavakkal és programokkal operáló, ám gyorsabb megoldást kínáló szélsőségekben. Szempontunkból érdemes megemlíteni, hogy 29 olyan egyéni választókerület volt, ahol a szélsőjobboldali (nyilas, nemzeti szocialista, fajvédő stb.) jelölt a leadott szavazatok több, mint 40 százalékát meg tudta szerezni, vagyis kiemelten népszerűnek volt tekinthető. (Az egyéni választókerületek száma 135 volt.) E 29 kerületből 20 döntően római katolikus területnek számított (vagyis az egyházhoz tartozó népesség aránya

meghaladta a 80 százalékot), ami annak megállapítására mindenképp elegendő, hogy a katolikus egyház legalábbis nem fejtett ki ellenállást a szélsőjobboldallal szemben. (Vannak köztük olyan, katolikus szempontból fontos választókerületek, mint Pannonhalma, Veszprém, Zalaegerszeg.)

V. Érdemes ezek után röviden megvizsgálni, hogyan viszonyult a katolikus egyház vezetése a szélsőjobboldal pártjainak politikai programjaihoz és tevékenységéhez az 1930-as években. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy minden szinten, minden eszközzel elítélték a német náciizmus újpogányságát, fajelméletét és a németországi keresztények üldözését – ami ugyanakkor nem jelentette, hogy az efféle jelszavakkal és programokkal nem operáló hazai szélsőjobbtól is ilyen élesen elhatárolódtak volna, éppen ellenkezőleg. A Horthy-rendszerbe intézményesen és ideológiailag egyaránt jól betagozódtott katolikus püspöki kar értelemszerűen a kormányzattól várta igényei teljesítését, az egyház helyzetének stabilizálását, ezért nem is akart intézményes kapcsolatot építeni a radikálisokkal, ameddig lehetett, igyekezett nem túl sokat foglalkozni velük. De lényegében tudomásul vette politikai jelenlétüket, különösebben nem ellenezte, túlzások esetén viszont határozottan rosszalta a tevékenységüket. Sokkal fontosabbnak tartotta az ateista bolsevizmus elleni küzdelmet, az egyházra nézve ezt tekintette igazi veszélyforrásnak. Álláspontja így lényegében pontosan követte a katolikus egyház központját, XI. Pius pápa 1937-ben egyszerre ítélte el enciklikáiban az ateista kommunizmust („Divini Redemptoris”) és a náciizmust („Mit Brennender Sorge”).

A papságot általában távol akarták tartani a közvetlen (napi) politizálástól, pártok tevékenységétől. A püspöki kar 1937. október 21-i ülésén jellemző szavakkal így határozta: „A mai politikailag forrongó időkben szükséges, hogy papjainkat a szélsőségektől (pl. nyilas-mozgalom) óvjuk. De szükséges, hogy egyes kat[olikus] lapok is tapintatra és mérsékletre intessenek ilyen mozgalmakkal kapcsolatban egyházi személyek magatartásának bírálatában.” (Az utóbbi célzás a Korunk Szava című, fiatal katolikus értelmiségiek által készített, élesen antifasiszta orgánusra vonatkozott. A megjegyzés mögötteséből egyértelmű, hogy a nyilas mozgalommal egyháziak is szoros, a püspökök által ismert kapcsolatokat ápoltak.) 1942 elején egy vidéki plébános fordult a püspöki karhoz, egyértelmű állásfoglalásukat kérve a nyilasokkal és nemzetiszocialistákkal kapcsolatosan. Ha ugyanis eretnokség, amit hirdetnek – fejtegette a plébános – akkor katolikusok nem lehetnek e pártok tagjai, ha viszont nem, akkor a katolikus hívek maradhatnak ott, e pártok keretei között is meg tudják élni katolikus hitéletüket. Serédi Jusztinián esztergomi érsek elhárított bármilyen állásfoglalást, a pápaságra hivatkozott, mely „behatóan foglalkozott a kérdéssel, de a fenti mozgalmakkal szemben cenzúrát nem alkalmazott”. Sőt, a püspökök úgy vélték, a nyilas párttagok legtöbbször „jóhiszeműek”, ezért a katolikus egyháznak sem szabad ellenezni a tevékenységüket. Legtalálébban talán Grösz József apostoli kormányzó, később szombathelyi püspök egy 1938-as beszédében fogalmazta meg a katolikus egyház álláspontját: „Nekem sem a nyilasokkal, sem általában a nemzeti szocialistákkal nincs bajom addig, amíg nem fordulnak Krisztus és az ő evangéliuma ellen” – mondta. Majd a baloldallal és a liberálisokkal való antifasiszta együttműködést élesen elutasítva azt fejtegette, hogy a nyilasok – meghaladva az olasz fasisztákat is – a kereszt jelképét használják, s amíg az áll a középpontban, az egyháznak nincs problémájuk velük, már csak azért sem, mert az egyház is támogatja a nemzeti gondolatot és a szociális refor-

mokat. „Ameddig a nyilasok Krisztust imádó, templomba járó, gyónó és áldozó, hívő emberek lesznek, nincs velük bajunk, nem is harcolunk ellenük” – szögezte le.

A szélsőjobboldal legfontosabb politikai programelemeihez a katolikus egyház többnyire támogatón viszonyult. E mozgalmak jellemzőiként a szakirodalom általában első helyen említi a nacionalizmust, mely a korban a magyar katolicizmust is jellemezte, elsősorban a területi revízió kérdésében. Értelemszerűen elutasította viszont a püspöki kar a nemzeti eszme agresszív képviselését. Nem volt viszont lényegi ellentmondás a baloldali munkásmozgalom, a szociáldemokrata és kommunista pártok, valamint a Szovjetunió megítélésében – az egyházra és a magyar társadalomra ezeket tartották leginkább veszélyesnek, megsemmisítéssel való fenyegetésnek. Sőt, utóbbiakat sokkal veszélyesebbnek tartották a náciknál vagy általában a szélsőjobboldalnál. A kor megnyilatkozásából ez egyértelműen kiderül, és jellemző, hogy 1944. március 14-én (néhány nappal a német megszállás előtt) a püspöki kar az egyházközségekben megjelenő, szociáldemokrata pártállású hívek elleni éberség fokozásával volt elfoglalva. De nemcsak a baloldali pártokról és szélsőségekről voltak hasonló véleménnyel, hanem a liberalizmusról, illetve a polgári demokráciáról is.

A szélsőjobboldalt kivétel nélkül etatizmus, az állam központosító, újraelosztó szerepének szorgalmazása is jellemezte – a katolikus egyház viszont semmilyen módon nem azonosult a diktatórikus törekvésekkel. (Amikor 1944 októberében a nyilasok diktatúrája vette át a hatalmat, a katolikus egyház törvénytelennek és alkotmányellenesnek minősítette a történeteket, nem volt hajlandó legitimálni Szálasi rendszerét, mellyel a kapcsolatokat is megszakította, több püspököt ezért be is börtönöztek.) Bizonyos mértékben az egyház támogatta a szociális kérdés megoldását, a szegény, kiszolgáltatott munkás és paraszti rétegek felkarolását. Jellemző volt az is, amikor 1938 tavaszán a bankárok szövetsége a püspöki karhoz fordult egyes katolikus papok szélsőséges, a nagytőkét támadó cikkeit kifogásolva. A főpapok ismét nagyon óvatosan, vagy inkább semmitmondóan foglaltak állást: „Mivel más lapokban is jelentek meg divatos fajvédelmi és más szélsőjobb jelszavak szellemében papoktól megírt cikkek, a püspöki kar elhatározza, hogy papjait a túlzó irányzatok követésétől óvni fogja.” Élesebb ellentét rajzolódott ki a szélsőjobboldal által követelt radikális földreform kérdésében, a püspöki kar ugyanis ragaszkodott a nagybirtokaihoz, és a kialakult bérleti rendszerhez. Az alsópapságot azonban sokkal inkább megérinthette a földreform gondolata, már csak azért is, mert ezt többnyire a nyilasok a lelkeszkedő papság jövedelmeinek növelésével kapcsolták össze.

A legfontosabb, emblemikus jelentőségű elemnek a zsidókérdés megítélése tekinthető. A katolikus püspöki kar (alapos megvitatás után) 1938–1939-ben végül támogatta a magyar országgyűlés által alkotott első két – meglehetősen szigorú – zsidótörvényt. A harmadikat, 1941-ben már nem, mivel az a házasság szentségi jellegét érintette. A többi, 1944 előtt keletkezett zsidóellenes jogszabály szintén bírta a katolikus egyház egyetértését, bár részletkérdésekben gyakran fejtették ki ellenvéleményüket. A katolikus egyház, mint említettük, elítélte a náci fajelméletet, viszont az antiszemitizmus más formáit (például a valláserkölcsi alapú, társadalmi „arányosítást” követelő zsidóellenességet stb.) már nem. Sőt általában az egyháznak komoly szerepük volt abban, hogy a Horthy-korban zsidóellenes közvélemény alakulhasson ki, „zsidó” jelzőt kapjon minden negatív társadalmi folyamat vagy intézmény, ezáltal a lakosság később könnyebben vegye tudomásul a vészorszak eseményeit. A püspöki

kar a zsidótörvények kapcsán legfontosabbnak a kereszténység, például a kikeresztelkedett zsidók védelmét tekintette, a többiekkel kapcsolatosan általános természetjogi érveket hangoztatott, elsősorban azt, hogy a büntetésnek arányban kell állni az elkövetett bűncselekmény súlyával, és nem lehet egy „népcsoportot” sem kollektív büntetéssel sújtani. 1939 januárjában egyfelől Glattfelder Gyula csanádi püspök felhívta a figyelmet, hogy a második zsidótörvény tervezetében „hazánkban első hangját hallja megcsendülni a vér és faj idegen eszmekörben született mítoszának, melynek nyomán továbbmenő, felforgatást, hatalomátvételt és vallástalanságot akaró áradat indulhat meg” – ugyanakkor másfelől több püspök is hangsúlyozta, hogy egyetértenek a törvény fő irányával, vagyis a „zsidó szellem” teljes visszaszorításával, a „zsidó destrukció” kiküszöbölésével, mivel mindezzel a törvényalkotók a „keresztény igazság védelmét szolgálják”. Hiába állapították meg 1940 őszén, hogy a munkaszolgálat esetében „keresztény jelszavak alatt embertelenkedés folyik”, a fő kifogást az jelentette a főpapok számára, hogy kikeresztelkedett zsidókra is vonatkoztak a törvények, például a munkaszolgálat alatt vasárnap is dolgoztatják őket. Súlyosabbnak számított, hogy amikor 1941-ben a magyar állam a területére menekült, nem magyar állampolgárságú zsidókat kiszolgáltatta a németeknek, a püspöki kar úgy foglalt állást, hogy nem nyújtanak semmi védelmet a „betolakodott elemeknek”, persze, kérték, hogy humánusan bánjanak velük.

1944 márciusától, amikor a német megszállást a magyar hatóságok összehangolt és gyors zsidóellenes akciója követte, a katolikus egyház próbált ezzel szemben fellépni. Néhány hét alatt több, mint 400 ezer magyar zsidót deportáltak, az egyház pedig hosszas alkudozások után csak akkor szánta el magát a nyilvános tiltakozásra, amikor már késő volt. A gettósítás kezdetén elutasították a protestánsokkal való közös tiltakozást, és még mindig elsősorban a kikeresztelkedett zsidók védelmére koncentráltak. 1944. június 29-én kelt a püspöki kar körlevele (a terjesztését a kormány megtiltotta), melynek szövege pontosan tükrözte a zsidókérdéshez való ambivalens viszonyt. Az egyház önvédelme, történelmi érdemei felsorolása mellett általános természetjogi érveléssel szólt arról, hogy az ember veleszületett jogait más nem veheti el, továbbá kitért a háború okozta elfogadhatatlan szenvedésekre, és csak nagyon burkoltan az elhurcolt zsidóság megpróbáltatásaira. Bár a szövegbe beleírták a zsidóellenes intézkedések elítélését, a katolikusok burkolt felszólítását a végrehajtásban való részvételtől való távolmaradásra, a korábbi negyedszázad antiszemita panelgondolatai azért itt is előtűnnek. („Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel.”) Mindemellett a katolikus egyház számos tagja, papok, szerzetesek, világi hívők – főpapi instrukció nélkül is – tevékenyen részt vettek a zsidóság mentésében, akár életük kockáztatásával is.

VI. Külön kutatás tárgyát képezheti a katolikus alsópapságnak a szélsőjobboldalhoz való viszonya, amelynek például jó forrásanyagát jelentik az egyházközségi, plébániai értesítők, helyi kiadványok. (Az ebben megjelenő, politikai tárgyú cikkek tartalma, valamint a papság által képviselt és többé-kevésbé propagált nézetek bizonyára kevésbé tértek el egymástól – és ez nyilvánvalóan nemcsak a szélsőjobboldal iránti szimpátia, hanem az azokkal szembeni, antifasiszta kritikákra is igaz. Bár a szélsőjobboddallal szemben megfogalmazódó katolikus álláspontok sokkal inkább értelmiségi csoportok

és lapok megnyilatkozásaiban ragadható meg, például a már említett Korunk Szava hasábjain.)

A harmincas években több püspöki illetve egyéb megnyilatkozás ismeretes arról, hogy a fiatalabb papok az új eszméáramlatok, a radikális társadalmi változások hívei lettek, ami nyilván erősítette a szélsőjobboldal helyi pozícióit, eszméik beágyazódását. Nagyon gyakran kommentálták például a vidéki egyházi lapokban a spanyol polgárháborút úgy, mint a kereszténység és a bolsevizmus közötti összeecsapást, értelemszerűen az „evangéliumot védő” francoista erők melletti állásfoglalás keretében. A német fasizmusnak minden alkalommal elutasítják a keresztényellenes ideológiai tartalmát (néhol egész vehemensen, „összelopkodott”, „Isten ellen lázadó agyból” származó terméknek minősítve, kiemelve, hogy „lehet, maholnap a germán horogkereszt, mint óriási malomkerék, katolikus életeteket zúz össze, s mártírok véréből piroslék”), azonban a bolsevizmus elleni küzdelemben hangsúlyozzák az azzal való szövetség szükségességét. Az olasz és portugál mintára szervezendő hivatásrendi mozgalmat pedig feltevéssel nélkül támogatják, mint a magyar államot stabilizáló „új életstílus” előkészítőit. A német fasizmussal szembeni leggyakoribb kritika, hogy a keresztényellenes megnyilvánulásokkal gyengítik a kommunizmus elleni fellépés hatékonyságát. A harmincas évek végén ezek a helyi lapok a zsidókérdésben is úgy foglaltak állást, hogy támogatták a zsidótörvényeket, melyek képesek gátat szabni a zsidóságból származó erkölcstelenségnek, elvitatva az izraeliták magyarságát. 1941-től pedig felerősödtek a szovjetellenes háborúban a németek dicsőséges előrenyomulásáról szóló elmélkedések, például a bolsevizmussal szemben felvonuló „keresztes hadjáratról”, „önvédelmi háborúról”, melynek keretében nem államok, hanem világnézetek állnak szemben egymással. A vonatkozó megfogalmazásokban (például a győri katolikusok lapjában: „[a háborúban] vitéz keresztény katonák milliói harcolnak szent vallási és hazafias lelkesedéssel és bámulatos hősiességgel az istentelen és vadállatias bolsevista katonák ellen” stb.) nem nehéz felismerni a szélsőjobboldal érveit és politikai programját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Jelen előadás angol nyelvű változata egy 2010-ben, Rómában „Catholicism and Fascism(s) in Europe, 1918–1945: Beyond a Manichean Approach” címmel tartandó nemzetközi történeti konferenciára, így elsősorban a magyar viszonyokat kevésbé ismerő külföldiek számára készült. Kérjük az olvasót ennek figyelembe vételére.

A témával foglalkozó könyvtárnyi irodalomból jelen elemzésünkhöz legfontosabbnak, legalaposabbnak az alábbiakat tekintettük: Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus. *Századok*, 1987. 1. sz. 3–48.; ill. Uő: Concordatum Hungaricum. A nyilas kormány konkordátum tervezete 1945 elején. (Adalékok a nyilasok egyházpolitikai elképzeléseihez.) *Századok*, 1995. 3. sz. 695–728.; Bodó, Béla: 'Do not Lead us into (Fascist) Temptation'. The Catholic Church in Interwar Hungary. In: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 2007. Nr. 2. 413–431.

A Horthy-kor katolikus egyházára, a katolikus politikai mozgalmakra és ideológiákra felhasználtuk: Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945. Budapest, 1997.; Sipos Péter: A Magyar Megújulás Pártja. In: *Jobboldali radikalizmusok tegnap és ma*. Tanulmányok. Szerk. Feitl István. Budapest, 1998. (2. kiad.) 130–146.; Fazekas, Csaba: Collaborating with Horthy. Political Catholicism and Christian Political Organisations in Hungary, 1918–1944. In: *Christian Democracy in 20th century Europe*. Ed : Gehler, Michael – Kaiser, Wolfram – Wahnout, Helmut. Wien – Köln – Weimar, 2001. 224–249.; László, Leslie: *Church and State in Hungary*, 1919–1945. Pannonhalma – Budapest, 2004.; Hanebrink, Paul A.: *In Defense of Christian Hungary*. Religion, Nationalism and Antisemitism, 1890–1944. Ithaca – London, 2006.; Rozsnyai Ervin: *A Horthy-rendszer jellegéről*. Mi a fasizmus? Ezredvég, 2007. 1. sz.; Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. *Egyháztörténeti Szemle*, 2007. 2. sz. 205–212.; Spannenberger Norbert: A politikai katolicizmus. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009. 186–213.

Az idézett forrásokra: Magyarországi pártprogramok. 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Budapest, 1991.; A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I–II. köt. Sajtó alá rend. Beke Margit. München – Budapest, 1992.; Magyarország választási atlasza. Szerk. Hubai László. Budapest, 2001. [CD-ROM.]